MUSTAQIL SO‘Z TURKUMLARI VA ULARni OSON O‘RGANISH METODLARI: NAZARIYA VA LINGVODIDAKTIK YONDASHUVLAR

Bozorov Behruz Ilhom o‘g‘li
Turin politexnika universiteti akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Annotatsiya:Mazkur maqolada o‘zbek tilshunosligida mustaqil so‘z turkumlarining nazariy asoslari, ularning sintaktik va leksik-semantik xususiyatlari atroflicha tahlil qilingan. Shuningdek, ta'lim jarayonida o‘quvchilarga so‘z turkumlarini oson, tez va samarali o‘rgatishning zamonaviy pedagogik va kognitiv metodlari ilmiy-metodik jihatdan asoslab berilgan. Maqolada so‘z turkumlarini o‘zlashtirishdagi psixologik to‘siqlar, konversiya hodisasi va uni bartaraf etish yo‘llari ham yoritilgan. Kalit so‘zlar: Mustaqil so‘z turkumlari, ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish, kognitiv yondashuv, interfaol metodlar, lingvodidaktika, konversiya.

Kirish

Til – insoniyatning eng buyuk kashfiyoti bo‘lib, u murakkab tizim sifatida muayyan qonuniyatlarga bo‘ysunadi. Har qanday tildagi so‘zlar ma'nosi, vazifasi va grammatik belgilariga ko‘ra muayyan guruhlarga – so‘z turkumlariga bo‘linadi. O‘zbek tilida so‘z turkumlari uchta asosiy guruhga bo‘linadi:

1. Mustaqil so‘z turkumlari (aniq leksik ma'noga ega bo‘lib, gapda mustaqil bo‘lak vazifasida kela oladi).
2. Yordamchi so‘z turkumlari (mustaqil leksik ma'noga ega emas, so‘zlar yoki gaplarni bog‘laydi, qo‘shimcha ma'no yuklaydi).
3. Alohida so‘z turkumlari (undov, taqlid va modal so‘zlar).

Mustaqil so‘z turkumlari tilning lug‘at boyligini tashkil etib, nutqimizning mazmuniy asosini ta'minlaydi. Shu bois, ularni o‘quvchilarga chuqur singdirish va o‘zlashtirish jarayonini yengillashtirish metodikasini takomillashtirish bugungi

kungi lingvodidaktikaning dolzarb vazifalaridan biridir.

1. Mustaqil so‘z turkumlarining nazariy asoslari va tasnifi

O‘zbek tilshunosligida mustaqil so‘z turkumlari oltita asosiy turga bo‘linadi: ot, sifat, son, olmosh, fe'l va ravish. Ularning har biri o‘ziga xos morfologik va sintaktik xususiyatlarga ega bo‘lib, til tizimida o‘ziga xos o‘rin tutadi.

1.1. Ot turkumi va uning lingvistik xususiyatlari

Ot – predmetlik ma'nosini bildirib, kim?, nima?, qayer? so‘roqlariga javob bo‘ladi. Otlar egalik, kelishik va ko‘plik qo‘shimchalari bilan o‘zgarish xususiyatiga ega.

* Morfologik xususiyatlari: Shaxs-son, egalik, kelishik qo‘shimchalarini oladi. Turdosh va xususiy, aniq va mavhum, jonzot va jonsiz otlarga bo‘linadi.

* Sintaktik vazifasi: Gapda asosan ega, to‘ldiruvchi va aniqlovchi vazifalarini bajaradi. Bog‘lama yordamida kesim vazifasida ham kela oladi.

1.2. Sifat va uning belgini ifodalash xususiyatlari

Sifat – predmetning belgisini (rangi, mazasi, hajmi, xususiyati) bildirib, qanday?, qaysi? so‘roqlariga javob bo‘ladi.

* Darajalanish xususiyati: Sifatlar oddiy, orttirma, kamaytirma va kuchaytirma darajalarga ega bo‘lib, bu ularning boshqa so‘z turkumlaridan farqlovchi muhim belgisidir.

* Sintaktik vazifasi: Asosan aniqlovchi va kesim vazifalarida qo‘llanadi.

1.3. Son va miqdoriy munosabatlar

Son – predmetning sonini, miqdorini yoki tartibini bildirib, necha?, nechta?, nechanchi? kabi so‘roqlarga javob beradi.

* Ma'no turlari: Miqdor, tartib, jamlovchi, taqsimiy va kasr sonlar. Sonlar otlar bilan birikib kelib, sintaktik jihatdan asosan aniqlovchi vazifasini bajaradi.

1.4. Olmosh va uning o‘rinbosarlik vazifasi

Olmosh – ot, sifat, son va ravishlarning o‘rnida qo‘llanilib, ularga ishora qiluvchi so‘zlar turkumidir. Olmoshlar tilda takrorlanishning oldini olish va ixchamlikni ta'minlashda muhim rol o‘ynaydi. Ular kishilik, o‘zlik, ko‘rsatish, so‘roq, belgilash, bo‘lishsizlik va gumon olmoshlariga bo‘linadi.

1.5. Fe'l – harakat va holat ifodalovchi eng boy turkum

Fe'l – harakat va holatni bildirib, nima qildi?, nima qilmoqda? kabi so‘roqlarga javob bo‘ladi.

* Murakkab kategoriyalari: Fe'l o‘zbek tilida eng murakkab va boy morfologik shakllarga ega so‘z turkumi hisoblanadi. U tuslanish (shaxs-son), zamon (o‘tgan, hozirgi, kelasi), mayl (buyruq-istak, shart, maqsad, xabar), nisbat (ma'lum, majhul, o‘zttirma, birgalik) hamda fe'lning o‘ziga xos shakllari (sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi) kabi turlarga bo‘linadi.

1.6. Ravish va uning turlari

Ravish – harakatning belgi-xususiyatini, paytini, sababini, maqsadini va daraja-miqdorini bildirib, qanday?, qachon?, qayerga?, nima sababdan? so‘roqlariga javob bo‘ladi. Ravishlar tub va yasama bo‘lishi bilan birga, ma'no jihatdan payt, o‘rin, holat, miqdor-daraja va sabab-maqsad ravishlariga bo‘linadi.

2. An'anaviy ta'limdagi psixologik to‘siqlar va konversiya hodisasi

Ta'lim jarayonida o‘quvchilar mustaqil so‘z turkumlarini o‘zlashtirishda bir qator chuqur psixologik va nazariy to‘siqlarga duch keladilar. Ushbu muammolarni ilmiy jihatdan tahlil qilish pedagogik yondashuvni takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

2.1. Quruq yod olish va terminologik yuklama

An'anaviy ta'lim tizimida ko‘pincha o‘quvchilardan o‘nlab ta'riflar, istisnolar va morfologik so‘roqlarni mexanik tarzda yod olish talab etiladi. Biroq psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mexanik yodlangan bilim tez unutiladi. O‘quvchi ta'rifni aytib bersa-da, matn ichida so‘zlarning grammatik tabiatini ochib berishda ojizlik qiladi. Bu holat o‘quvchida ona tili faniga nisbatan psixologik to‘siq va ishonchsizlikni keltirib chiqaradi.

2.2. So‘z turkumlarining o‘tishish (Konversiya) hodisasi

Tilshunoslikda konversiya (yoki transpozitsiya) hodisasi – bir so‘z turkumiga oid birlikning boshqa bir turkum vazifasida qo‘llanishi bo‘lib, o‘quvchilar uchun eng murakkab mavzulardan biridir. Masalan:

* Temir darvoza birikmasidagi "temir" so‘zi predmetning belgisini bildirgani uchun sifat turkumiga kiradi.

* Darvoza temirdan yasalgan gapidagi "temirdan" so‘zi esa chiqish kelishigi qo‘shimchasini olib, predmetning o‘zini bildirgani uchun ot turkumiga oid bo‘ladi. Aynan shunday holatlar o‘quvchilarning fikrini chalg‘itadi va turkumlarni farqlashda tizimli xatolarga sabab bo‘ladi.

2.3. Nazariya va amaliy nutq uzviyligining buzilishi

Ko‘p hollarda darsliklardagi mashqlar qoidalarni mexanik bajarishga qaratilgan bo‘lib, o‘quvchining o‘z fikrini og‘zaki va yozma ravishda bayon qilishida mustaqil so‘z turkumlaridan ongli ravishda foydalanish ko‘nikmasini yetarli darajada shakllantirmaydi. Natijada o‘quvchi imtihonda qoidani yoddan aytsa ham, insho yoki bayon yozishda stilistik va grammatik xatolarga yo‘l qo‘yadi.

3. Mustaqil so‘z turkumlarini oson va samarali o‘rganishning zamonaviy metodlari

Zamonaviy pedagogika, kognitiv psixologiya va lingvodidaktikada so‘z turkumlarini tez, qiziqarli va mustahkam o‘zlashtirish uchun ilg‘or texnologiyalar hamda faol ta'lim metodlari keng qo‘llanilmoqda.

3.1. Kognitiv xaritalash (Mind Mapping) va vizualizatsiya

Inson miyasi chiziqli matnlarga qaraganda rang-barang vizual aloqalarni osonroq qabul qiladi. Har bir mustaqil so‘z turkumi uchun alohida intellektual xarita tuzish maqsadga muvofiqdir. Masalan, "Fe'l" so‘zi markazga yozilib, undan tarmoqlar sifatida quyidagilar chiqariladi:

* 1-tarmoq: Zamonlar (o‘tgan, hozirgi, kelasi).
* 2-tarmoq: Mayllar (xabar, buyruq-istak, shart).
* 3-tarmoq: Nisbatlar (ma'lum, majhul, o‘zlik, birgalik).

Bu usul o‘quvchiga mavzuni butunligicha ko‘ra olish va yaxlit tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

3.2. Venn diagrammasi va qiyosiy-tahliliy yondashuv

O‘xshash va farqli xususiyatga ega turkumlarni birgalikda o‘rganish samarali natija beradi. Masalan, Sifat va Ravish turkumlari Venn diagrammasi yordamida

qiyoslanadi:

* Sifat – faqat otga bog‘lanib, predmetning belgisini bildiradi (chiroyli qiz).
* Ravish – asosan fe'lga bog‘lanib, harakatning belgisini bildiradi (chiroyli yozdi).
* Umumiy jihati – ikkalasi ham belgi bildiradi va gapda holatni ifodalashda qatnashishi mumkin. Bu usul chalkashliklarni butunlay bartaraf etadi.

3.3. "So‘zlar metamorfozi" (Konversiya ustaxonasi) metodi

O‘quvchilarda konversiya hodisasini oson singdirish uchun bitta o‘zakdan turli turkumlarni yasash va ularni gapda qo‘llash amaliy mashg‘uloti o‘tkaziladi:

* O‘zak: Oltin
* Sifat shakli: Oltin kuz keldi (sifat).
* Ot shakli: Oltinning qadri baland (ot).

Bu o‘yin o‘quvchining mantiqiy fikrlashini o‘tkirlashtirib, so‘zlarning kontekstdagi vazifasini tez aniqlash ko‘nikmasini rivojlantiradi.

3.4. Raqamli gamifikatsiya va interfaol o‘yin texnologiyalari

Bugungi raqamli asrda dars jarayonini zerikarli ma'ruza shaklidan chiqarib, interfaol o‘yinlarga aylantirish muhimdir. "Wordwall", "Kahoot" va "Quizizz" kabi platformalar yordamida tayyorlangan tezkor test-viktorinalar, "Kim zukko?" musobaqalari o‘quvchilarning darsga bo‘lgan motivatsiyasini keskin oshiradi. Kartochkalar yordamida aralash so‘zlarni to‘g‘ri ustunlarga ajratish mashqlari jamoaviy ishlar orqali amalga oshiriladi.

Xulosa

Mustaqil so‘z turkumlari o‘zbek tili grammatik tizimining poydevori hisoblanadi. Ularni o‘rganish va o‘rgatish jarayonini an'anaviy yod olish usulidan zamonaviy kognitiv metodlarga, vizual xaritalar, konversiya mashqlari va interfaol o‘yinlarga o‘tkazish ta'lim sifatini kafolatlaydi. Bu esa o‘quvchilarning savodxonligini yuksaltirish hamda ona tilining boy imkoniyatlaridan ongli ravishda foydalanishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tili nazariy grammatikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
3. G‘ulomov A., Qodirov M. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
4. Sayfullayev B. Lingvodidaktika asoslari va zamonaviy ta'lim texnologiyalari. – Toshkent: Universitet, 2020.
5. Yo‘ldoshev M. Maktabda ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: TDPU, 2018.